

Surányi Dezső

A Duna–Tisza közti tanyák – pannóniai gyökerekkel?

Dr. Csatári Bálint emlékére

A tanyák kialakulásának történeti előzményeivel kapcsolatban célszerű megvizsgálni, hogy az eddigi koncepció(k)ból a Kárpát-medence vonatkozásában esetleg pannóniai etnikai (civilizációs), politikai, katonai és legfőképpen gazdasági tényezőket is nem kellene-e figyelembe venni. Minden bizonnyal az új szempontok eddig kellően ki nem dolgozott módszereket igényelnek. Másfajta gazdálkodási és települési formákat is hozhattak, ami eltérést teremtett a Duna–Tisza köze és a Tiszántúl között. Ráadásul a Duna–Tisza közének elmúlt három évezrede felettébb mozgalmas volt. 1996-ban rendezték Nyíregyházán „A Kárpát-medence történeti földrajza” konferenciát, amelyen az előadók bőséges adatolásban mutatták be e földrajzi nagytáj (kb. 320 ezer km²) természetességét, történeti változásait és sokféleségét – de épp ez ejtette gondolkodóba jelen sorok íróját, és Szilágyi Zsolt vitacikke is katalizált, ami az *Agrártörténeti Szemlében* (2003) jelent meg.

Somogyi (1996) korábban összefoglalta a természeti adottságok jellemzőit, amely természettörténet, vagyis a flóra- és faunakép; a hegy- és vízrajz alapján meghatározta a Kárpát-medence történeti arculatát és benépesedése folyamatát. Az Alpok, Kárpátok hegykoszorúja, délnyugaton pedig az Adriai-tenger határolásában, a földrajzi szélesség körülményeinél melegebb klímát biztosított. A nagy táj megközelíthetősége, beélhetősége, az élelemforrás sikeres előteremtése többféle módon valósult meg, így kényszerből is, saját elhatározásból is, tulajdonképpen vonzó „célponttá tette” az Alföldet (vö. László Gyula).

A Kárpát-medence tájtörténetében a nagyobb változások kezdetét talán nem a spontán természeti tényezők jelentették, hanem civilizációs hatások következményei. Ugyanis egyre több és nagyobb tájseb keletkezett a bányászat, az erdőirtás, az erdős sztyeppe feltörése miatt. A földművelésre, továbbá telepek, települések és úthálózat kialakulására területeket foglaltak le.

A vaskor kezdete (Kr. e 1900 táján) – a nagytáj peremén élénk cserekereskedelem bontakozott ki, ami gazdasági fejlődést, és ennek következtében ökológiai változásokat indított el. A felső-ausztriai Hallstatt e jelentős kultúra névadója lett. Később a Kárpát-medence illír törzsek, pannonok, továbbá az eraviszkuszok, majd a kelták elszórt telepeken, falvakban települtek le, esetleg kisebb városokat

is alapítottak, melyeknek lakossága és gazdasága részben a római hódítás után is megmaradt, a kelta eredetű helynevekkel együtt.

Kr. e. 1. évezred folyamán az Alföldre lovasnomád szkíta törzsek, majd a Dunántúl római korszaka idején – a velük rokon szarmaták (jazigok) költöztek be. Viszont nem maradt hatás nélkül a dákok és géták uralma sem. A szkíták (régii kifejezéssel szittyák, perzsául szakák) a délorosz sztyeppékről érkeztek, akik több évszázadon keresztül az Alföld és az Erdélyi-medence meghatározó népességét alkották.

A Kárpát-medence terület használata a kelta korban egyre inkább megnőtt. A La Tène-kultúra minden előbbi népcsoportnál magasabb fejlődést hozott, de csak a Kr. e. 3. században került a Kárpát-medence egész területe a bevándorló kelta törzsek uralma alá. Legfőképp a Dunántúl, de az Alföld, a Felvidék és Erdély egy része is.

A rómaiak megjelenése Pannóniában

Pannónia meghódítása fokozatosan történt, aminek a magyarázata a Római Birodalom már akkorra nagy kiterjedése, s abból eredően a katonai és polgári igazgatás nehézségei megfontoltságot kívántak. Ugyanakkor a hadtáp- és kereskedelmi útvonalak működtetése, a segédcsoportok szervezése és az egyre fenyegetőbb barbár betörések mégis indokolták a terjeszkedést.

Augustus császár teutonburgi veresége a római légiók allokációját megváltoztatta. Kr. u. 30 körül szarmaták jelentek meg a Duna–Tisza közén, szükségessé vált a keleti határrész megerősítése is. A mozgalmas történelem a Kárpát-medencében nem gátolta a gazdasági, demográfiai és kulturális fejlődést, a latin nyelv és írás és a római szokások terjedését. A terület a birodalom keleti védőbástyájának szerepét látta el, a lakosság nagy része katonáskodással foglalkozott.

Az újonnan elfoglalt illír-kelta lakosú területen az itt élő népek kultúrája keveredett a rómaival, és fokozatosan romanizálódtak, miközben újabb kelta csoportok is érkeztek. Pannóniának nagy kereskedelmi és katonai szerepe is volt. A Duna mint természetes határvonal mentén egyrészt az Alföldet és a Felvidéket ekkoriban elfoglaló szarmaták és nyugati germán törzsek, másrészt a mai Szerbia felől terjeszkedő dákok ellen védte a Római Birodalmat. A dákok legyőzése után a 2. század második felétől az északi határnál megtelepedett germán törzsek és kelet felől a szarmaták egyre nagyobb fenyegetést jelentettek a Római Birodalomra. A „keleti végeken” meg nőttön-nőtt az ismétlődő háborús veszély: a barbárok erőszakos földfoglalásokba kezdtek, megszállták Brigetio légiótáborát, felgyújtották Aquincumot és feldúlták mindkét pannóniai tartományt.

Római ellentámadás 172-ben indult, Marcus Aurelius légiói 180-ban súlyos csapást mértek a barbárokra, a lakosság militarizálódott, komoly szerepet játszottak a trónviszályokban a 3. század folyamán. Diocletianus reformjai s a sűrűsödő barbár betörések miatt viszont csökkent a pannóniai légiók katonai jelentősége. Valentinianus (364–375) megerősítette ugyan a határvédelmet, sőt az ellenséges területekre is erődöket építtetett, talán ezzel magyarázható, hogy a római gazdálkodás módszerei nem tudtak igazán hatni a Duna–Tisza köze és általában az Alföld

„gazdálkodóira”. Az ún. nagy szarmata sáncrendszer – a Csörsz-árok, amely a Dunakanyartól a Bánátig húzódott, épp ekkor vont el sok-sok munkáskezet.

Amikor 370 körül a hunok átkeltek a Volgán, leigáztak több népet, majd a 4. század végén elindította a germán törzsek népvándorlását nyugat felé. Nagy Theodosius császárnak sikerült kiűznie a Balkánról a gótokat, de csak hosszú és véres küzdelmek árán; ekkor kezdődött Pannóniának az utolsó békés időszaka. Viszont 395-ben a Római Birodalom végérvényesen kettészakadt. Az 5. század elejére még inkább háborús övezetté változott a Kárpát-medence. 433-ban egész Pannónia a hunok kezére került. A pannóniai provinciák teljesen elvesztek, és az 5. század végére bizonyos agrárvonások maradtak meg, noha a két Pannónia az ökológiai romlásában kevésbé volt szembetűnő: sem település-, sem útszerkezetben nem változtatták meg a pannonok hagyatékát.

A római kori Balaton (Pelso) vízszintje a mai szinttel közel azonos volt, amit a Galerius császár által építtetett Sió-zsilip is segített. A meleg, száraz periódus jellemezte a római kort – pl. a Fertő tó ki is száradt, és a Duna menti római erődök zöme ma – éppen ezért nem volt víz alatt.

A római kori Pannóniában szemimediterrán jellegű éghajlat uralkodott, csapadékhiánnyal és az élővizek vízszint csökkenésével küszködve. Régóta vita folyik a római kori szőlőtermesztésről és annak hatásairól is. Ma sem tudjuk, hogy itt a római telepések mediterrán fajtákat telepítettek-e, vagy az ittenieket művelték, netán a Szerémségből hoztak szaporítóanyagot. A római szőlőművelésről itteni művészi alkotások árulkodnak. Persze még mindig nagyon keveset tudunk a pannóniai gyümölcsök termesztéséről, hisz szarkofágokból előkerült magvak származása csak a fogyasztásukra, de nem a termesztésükre bizonyíték.

Pannóniában mintegy ötszáz (!) *villa rustica* létezett (Bíró 1999, Firmigl 2012), így joggal tételezhető fel, hogy a Duna sem stratégiai, sem társadalmi-demográfiai és gazdasági értelemben nem volt igazi határ, az ókori „vasfüggönyt” a római politikai-gazdasági hatások túlléphették.

A katonai táboroktól és hadi utaktól távolabbi helyeken a rómaiak jelenléte a 2. századig alig látható; sőt a légiók segédállományát és az útbiztosító alakulatokat a helybeliek adták. A Csörsz-árok kiépítése viszont jelzi a késői Római Birodalomnak és a Barbaricum itteni területén élő népeinek az együttműködését! Hiába hiányoznak a források, a dunántúli s az alföldi, illetve egyéb tájak tanyáinak funkcionális szerkezeti és működési kapcsolatára okkal gondolhatunk.

A nem túl produktív, ún. vad talajváltó elvet követő gazdaságok nagyon lassan alakultak át, s lényegében ez a módszer a villagazdaságoknál még sokáig együtt létezett bizonyos barbár földhasználati módszerekkel. Nézetünk szerint ez a vegyes forma bizonyosan átkerült az Alföldre is. A villagazdaságokban eleinte az önellátás volt az alapvető cél, de később specializálódtak, felesleget (már piacra) is termeltek. A birodalomra jellemző nagybirtokok, melyek a rab-szolgák mellett szabad munkaerővel is folytathattak, a pannóniai területekre sem volt jellemző.

A pannóniai szerszámleletek, vagy a fenépusztai s balácapusztai gazdaságban pl. őszi búzát termesztettek, szemben az őslakosság által használt tönkével, talán alakort is. A szőlőtermesztést Domitianus rendelete (Mócsy 1990) nehezítet-

te ugyan – megtiltva új szőlők telepítését és a meglévők felének kiirtását elősegítve –, azonban a rendelet nem volt hatásos. Pannónia szőlőtermesztése nem szűnt meg, még kevésbé a Szerémségé. Mindenesetre az írott források szerint Pannónia mégis a 4. századig borimportra szorult.

Az erdei fakitermelés és a famegmunkálás a legtöbb helyen természetes volt. Minden gazdaságnak a legelők és erdők gazdagsága nagyon jó feltételeket teremtett az állattenyésztéshez, s a kapcsolódó kézművességhez. A halászat hálóval és horoggal egyaránt történhetett.

A balácapusztai villagazdaság Pannónia egyik legnagyobb és jól feltárt helye, az épület központjával a művelhető birtok mintegy 9-10 hektár volt. A megfigyelhető egyfajta szabályos elrendeződéssel talán rokon az alföldi tanyák környezete, de Pannóniában a római földkiosztási gyakorlat is felfedezhető. A Balatonfelvidéken feltárt villagazdaságok a régészeknek információs alapot szolgáltatottak a korabeli gazdasági-működési viszonyok rekonstruálásához. A Balaton (Pelso) környéke különösen kedvelt vidéknek számított, Itáliát idéző klímája és földjei miatt, a Bakony sűrűjének gazdag vadállománya és a tó halbősége, a tiszta források és bővizű kutak jó életfeltételeket biztosítottak.

A villagazdaság (*villa rustica*) mai értelemben is módos majorságnak számított; a birtok (fundus) központjában igényesen megépített lakóházak, fürdő, zárt udvarok, díszkertek (vividarium) sorjáltak. Ezt a központi részt (pars urbana) olykor kerítéssel is elválasztották a gazdasági részlegtől (pars rustica), ahol a műhelyek, magtárak, istállók és egyéb termelési létesítmények álltak. A központi lakórészt fallal vették körbe, elsősorban a legelésző állatok s vadak kizárására, amit az alföldi tanyák is követtek. Mind a villa rustica épületkörnyezete, mind a tanyai milió racionális díszítettséggű, ebben is látunk olyan hasonlóságot, amit a pannóniai módosabb birtokosok alföldi szolganépe eltanulhatott.

Hídfók az Alföld felé

A rómaiak gyorsan tudták a csapatokat mozgatni, akár ellenséges területre megerősített átkelőhelyek kiépítésével. Ezeket a kis erődöket a Duna két partján, egymással szemben építették fel, így szolgálhattak kompikötőként vagy pontonhidak hídfőjeként is. Ez utóbbi esetben nyilvánvalóan csak időszakosan használták, mivel ezeket a hidakat télire a jégzajlás miatt le kellett bontani.

Az erődöket stratégiailag kiemelkedően fontos helyeken, leginkább a különböző Barbaricumba tartó utak kiindulási pontjainál építették. A szobi erőd az Ipoly torkolatánál ellenőrizte azt az útvonalat, melyen a Börzsöny megkerülésével a Duna-kanyarhoz lehetett jutni; a verőcei a Börzsöny és a Cserhát közti utat ellenőrizte. A Tahitótfalu-Balhavár erőd Cirpi felől biztosította az átkelést a kvád-szarmata határvidékre. Ugyanerre vezetett Constantiamból Szentendre-Dera patak, Horány, Dunakeszi vonalon. Ez a három átkelőhely Bernát szerint egységet alkotott a Valentinianus-féle építkezéseknél.

A Contra Aquincum-i erőd pedig a Szolnok irányába haladó út kiindulópontja volt, kapcsolódva a Csörsz-árok keleti rendszeréhez. A következő kis erődöt Bölcskénél és vele szemben Harta-Káli-majornál találjuk; ez az átkelő volt a Körös

felé vezető út kiindulópontja. Délen a Lugio-Contra Florentiam átkelő szerepe volt fontos, mivel innen indult Szeged felé az igen forgalmas út, amely a szarmata szállásterületek központjához, a Körös–Maros torkolat közti Tisza-szakasz felé haladt. A legdélebbi ismert és megerősített hídfőállás nem a Duna partján, hanem Bács település melletti kis folyócskánál állt. A szőlő és az őszibarack megtelepedésében – gyaníthatóan – ennek szerepe lehetett.

Ismert egy korabeli beszámoló, amely a Szentendrei-szigeten létrehozott átke-lőhelyek használatát bizonyítja, egy konkrét harci cselekmény kapcsán, vagy 375-ben, a gödi sikertelen erődépítésnél is. Működő átkelőről Verócénél Ammianus leírása számolt be. Nehezen hihető viszont békésebb időkben, hogy az Alföld, különösen a Duna–Tisza közén csak egyirányú és hadi természetű lett volna a kapcsolat Pannónia és a Duna–Tisza között.

A Duna jobb partján állomásozó római csapatok és veteránjaik bizonyo-san békésebb módon is érintkezésbe kerültek – és voltak az ottani lakosság-gal, pl. a szarmata szolganéppel vagy szabad emberekkel. Vagyis az alföldi tanyásodást azért nem látjuk középkori eredetűnek, mert a régi földművelő tanyák épp pannon-szarmata – és már pannon elemeket is viselhettek, régen volt épületromhalmokon épültek a 18–19. századi tanyák.

322-ben a szarmaták az Aquincumtól délre eső területekre betörték. A bünte-tő expedíciót maga a császár, Constantinus vezette, a római erők június-júliust töltötték az Alföldön, majd Margumnál visszatértek Pannóniába – gazdag zsák-mánnyal. Constantinus császár büntető expedíciója során sok foglyot ejtett, aki- ket belső területeken telepítették le; ez volt a második nagy szarmata betelepítési hullám. Az Alföldön élők-ből lett alattvalók biztosan sok gazdálkodási módszert megtanultak Pannóniában, a rómaiak jól megismerték a szarmaták világát.

Visy (2000) és mások szerint is, a Csörsz-árokrendszer megépítése idején a szarmaták már nem voltak képesek egyedül megvédeni szállásterületüket. Ezután válhatott szükségessé a nagyobb arányú római katonai jelenlét biztosítása az Alföldön, amit a sáncok építése is feltételez, ez azonban korábban lehetetlen lett volna. Az erős gót támadás után már inkább a romlás lett a jellemző, amit a szarmata belháború csak súlyosbítani tudott. Előkelőségeik Pannóniában reked-tek, a szolganép pedig visszatért az Alföldre.

A birodalomba szarmatákat a 4. században három nagy körzetben telepítették le, ún. laetus telepeken. Állami földeken kaptak letelepedési engedélyt, és polgári közigazgatástól elkülönült tömböket alkottak. De a 4. század végére e telepek nagy része már lakatlanná vált, mert ezek a szarmaták is visszatelepültek az Alföldre. A kényszerű szövetség mindkét nép számára ugyan előnyöket is rejtett, de már nem tudta szolgálni a szarmata gazdálkodási rendszer fejlődését.

Népek forgataga az Alföldön

A római csapatokkal a dunai hídfőállásoknál a Dunán inneni, így a Duna–Tisza közüi és tiszántúli területekre lépve – képletesen ugyan, de megkíséreljük megke- resni a lehetséges kapcsolatot és a hatását, ami a Dunántúlról érhetette az Alföldet, talán a Felvidék és az Északi-Középhegység peremvidékét, és természetesen

Erdélyt. Igaz, a Kárpát-medence középső és északi területeit a rómaiak sosem hódították meg, mivel a barbárok sikeresen védelmezték szállásterületüket. Az 1. századtól a kelta lakosságot az Alföldön tehát a szarmaták, a Kárpát-medence északi hegyes területein pedig a nyugati germán törzsszövetséghez tartozó népek váltották fel. A behódolt szarmaták kisebb-nagyobb falvainak nyomát a régészek megtalálták a Tisza és mellékfolyói mentén.

A rómaiak e népek ellen rendszeresen hadjáratokat folytattak, az elrejtett kincsek bizonyítják, hogy 260 körül a szarmaták az Alföld felől betörték Pannóniába. A 2–3. század között a gótok és vandálok vették birtokukba a dák területeket Kárpátaljától Erdélyig. A 4. század végén ráadásul megjelentek az alánok, majd ugyancsak a hunok elől menekülve a vizigótok és keleti gótok a Balkánon s a Délvidéken. A 4–5. század fordulója a hunok időszaka az Alföldön, ami semmiképp sem kedvezett a korai népvándorlásig megmaradt pannóniai földművelési hagyományoknak, pláne nem a kelta cseresznye- és naspolyatermesztésnek – ami kelta hagyományokra épült.

A rómaiak 409-ben átengedték Pannónia keleti felét a hunoknak, 433-ban pedig az egész Dunántúlt. Bár Attila hunjainak támadása súlyos következményekkel járt, 451-ben a catalaunumi csatában Aetius római hadvezér megállította a hun sereget. A Kárpát-medencén egy évszázadon keresztül a gótok, gepidák és longobárdok törzsei osztoztak. Végül 567-ben a kelet felől érkező lovas nomád avarok uralma mintegy 250 évig tartott. Az avarok állandó harcban álltak a Bizánci Birodalommal, és a Balkán nagy részén adót szedtek az ott élő népektől. Uralmukat a frankok törték meg, Nagy Károly legyőzte őket, és keresztény hitre tértek át. Megszervezte ő az avar őrgrófságot, az Alföld és Erdély viszont bolgár (bolgár szláv) fennhatóság alá került, talán innen ered az az elképzelés, hogy bolgár fejedelmi kincs lehetett a nagyszentmiklósi aranykincs (Erdélyi István elmélete).

825-ben Pribina fejedelem – Nyitra központtal – létrehozta az első Kárpát-medencei szláv államot; a morvák Kárpát-medencei hatalma I. Svatopluk idején érte el csúcspontját. A magyarság korai földműves ismereteit a két világháború közötti történeti szemlélet a szlávokhoz kapcsolta, amit semmiképpen sem lehet teljesen elfogadni. Itt érdemes Anonymus krónikájára is utalni, amelyik a fehér ló mondájával s kövér legelőkkel kapcsolatban eléggé ismert történet (Anonymus Gestája, 16. fej.). A Duna–Tisza közti kövér legelők említése azonban III. Béla jegyzőjének talán a túlzása lehet, mivel a dunai homokon – réti öntéstalajok mozaikjainak eltemetésével – csak gyenge minőségű gyepek maradtak a 8–9. század táján.

A tanya fogalma

A tanya fogalma – valószínűleg sok kérdést vet fel az olvasóban. Legkorábban egy 1037-ből származó okmányban szerepel a neve, mégpedig a bakonybéli bencés apátság alapítólevelében: „*liberam piscacione, que vulgo tana dicitur*” – vagyis szabad halászóhely, amelyet *tanának* neveznek; más forrásokban *thona* (1240), *tornya* vagy *tónya* (1246, 1330). A *Magyar Nyelv Történeti Értelmező Szótára* szláv szóként értelmezi: *tónja* (mély víz, mocsár, esetleg víztócsa), *cseh tůň, tůně, touňe*

(mély víz, vagy kicsi, de mély tó), a szlovák *toňa* jelentése folyóban lévő mély kubik, az ukrán és az orosz egyaránt *то́ня*-val háló kivetésére alkalmas helyet jelölnek. „A magyar szó közvetlen forrása bizonytalan” – ezzel a nézettel teljes mértékben egyetértünk.

Pusztai (1980) hat tanya jelentéscsoportot mutatott be tanulmányában, eszerint a *tana*, *tanya* 1. halászhely, 2. mély víz, örvény, 3. tócsa, tó, úsztató 4. tartózkodási hely, halászkunyhó, 5. földdarab, telek, sőt 6. társasági hely jelentése is volt. Egy történeti ökológus ritkán kerül ennyire nehéz helyzetbe, mert a vizsgálata tárgyában, témájának jelentéstörténetében logikai, tartalmi ellentmondások fedezhetők fel.

A tanya mindamellett mégis elsődlegesen halászhelyre, sőt halászkunyhóra utaló fogalomként került be a nyelvészeti irodalomba. Nézzük meg azonban, hogy a „szárazföldi” tanya (=mezei lak, kertészség, major) a tanyagazdaság milyen formában jelenik meg a latin szótárakban: *villa*, *vicus* – és semmi több. Tehát a formális, alaktani hasonlóság kétségtelen, de főleg történeti-ökológiai és településföldrajzi értelemben vitára sarkall, mert a levezetése is bizonytalan. A *tana*, ill. *tanya*, *tonya* származtatása – mint láttuk – a keleti szláv nyelvekre is utalna a nyelvi szótár szerint. Még inkább sokasodik bennünk a kétség, mert az örvény *liman* viszont egyértelműen s tényleg vízzel kapcsolatos fogalom, ami viszont „kilépett a vízpartra”? Érdekességként említhető, hogy a Tisza mentén élők a sűrű bozótost is limánnak, majd limánynak nevezik (vö. csongrádi tájnyelvben).

Belényessy (1948) a tanyakérdésben a kora középkorig „talált nyomokat.” A telek jelentése sem egyrétegű, a 13. században használatos a *terra culta* (csak művelt) és a *terra fimata* (trágyázott) telektípus-megnevezés; mégis azt látjuk, hogy „nagyon alá volt vetve a nomád állattartásnak”. Pedig már az Árpád-kor első századában is már sokkal nagyobb súlya volt a földművelésnek és kertészkedésnek, mint azt eddig gondolták. De ezen állítás nem állhat szemben Belényessy *telektanya* s *telekbirtok* (telek-praedium) típusaival, ami fogalmilag a tanya és a hozzá tartozó földterület méretbeli különbségét és eltérő gazdálkodási irányát jelenti. A telek a 11-12. században egy-egy nemzetség közös legelőjét jelentette; a szerves trágyát viszont már visszajuttatták a földekre (ez már gyökeres eltérés a nomád gyakorlattól, a váltás lényegében bajor hatásra vezethető vissza!).

A tanyak és a nomadizálás kapcsolatba hozható?

A Kárpát-medencére vonatkozó nomád állattartás értelmezése megkívánja a népvándorlás korától kezdődően az aktuális ökológiai és természetföldrajzi állapot értékelését is, amelyben az ún. nagyállattartás a Duna-Tisza közén és a Tiszántúlon a „mai értelemben vett” szarvasmarhatartásnak csak korlátozott teret biztosított. IV. Béla idején a kun és jász betelepítéseknek és állatfaji, számbeli értelemben a legelőik szűkösége határozta meg. Ezt a nézetet erősítette Anonymus krónikájában a kövér legelőik leírása. Erdély, Felvidék és Dunántúl egy része alapján a különbség is bizonyítható, de a mai értelemben vett tanyatípusok viszont épp nem a felsorolt nagy régiókban alakultak ki.

A 19. századig természetesnek tartották a tanyák középkori létezését (pl. Galgóczy 1896, Belényessy 1948); Herman Ottó (1902) „*a kifejlődött tanyarendszert, mint atavisztikus alkotmányt*” a magyarok „*megfagyott nomádságának*” vélte, amit Györffy I. is vallott. Sinkó (1910) a távol eső földek megművelésének „szükségszerű következményeként fogja fel a tanyát, és úgy vélte, hogy „*a tanyarendszeres település újabb eredetű, a török hódoltság előtt nem igen dívott.*” Később Szabó I. ugyancsak módosította álláspontját, kifejtette, hogy a török pusztítás előtt megvolt a „szállás”, később a lakóház és tanyaépület közti különbségre is felfigyeltek a Nagykunságban.

Solymosi (1980) szerint a kertség, mint a tanya kapcsolt része (itt érintkezhet a tanya genezise a pannon hatásokkal!), a szántóföldek egy részének örök tulajdonba bocsátása után keletkezhetett. Ugyanő a földművelő és állattenyésztő szállások genetikai kapcsolatát tagadta, ami saját koncepciónk szempontjából nagyon fontos megjegyzés. Mendöl (1963) a nomád hagyományoknak csupán módosító szerepet tulajdonított, ami ha valóban számolhatunk a pannóniai hatásokkal is – a kertes tanyák másféle genezisést tételezheti fel. A 18. században a tanya egész évben majorszerű gazdasági udvarként funkcionált, s a kunyhót a ház váltotta fel (Márkus 1943).

E gondolatokat fontosnak tekintjük, mert a Kárpát-medence földrajzi nagytáját egységnek tekintve a nagytáj történetét nem lehet egységesnek tekinteni, ugyanis a tényezők kölcsönhatásban állnak. A történeti-ökológiai „beláthatóságunk” a késő paleolitikumból egyre jobban elvezet a mához, vagyis amikor a jó adottságú talajon, viszonylag könnyen belakható térszínen van lehetőség könnyű terület-szerzésre – és agrártevékenységre. A tanya szerepe és funkciója a Dunántúlon más, mint Közép-Európa egészében, de az Alföldön még inkább. A falvak között elszigetelten a tanyák ezrei tarkállnak; többségük kisüzem, a művelt föld közepén lakóépület istállókkal, fészerral s egyéb melléképületekkel – írta Hollander (1980).

Tanyák vagy/és kertek?

Vitatjuk, hogy a kert önmagában a tanya előfutára is volt, amit mi úgy gondoljuk, hogy valamilyen zárt terület, amely ezáltal elkülönül a környezetétől (innen a sokféle kerttípus, s később bővült is, mert annak része lett az állandó lakóház, az istálló, a valódi kert és szántóföld is. A kert „*gyümölcsfákkal, veteményekkel, virágokkal beültetett, a lakóház körül a szabadban való tartózkodásra is szánt terület*”. Egy 1283-as okleveles adat szerint pedig „*növény- és állatvédelmi szempontból körülkerített terület*” a kert – és amennyiben lakhatás számára valamilyen építmény is tartozik, máris a tanya tartalmilag hasonlóná válik hozzá. Lényegében ezzel magyarázható nemcsak a kertek (gyümölcsös, zöldseges, virágos, káposztás, gyógynövényes, fűszeres, szőlős, vegyes, botanikus; vadas, állatkert, ólas, szénás, temetői stb.), hanem a tanyák sokfélesége is. 1055-ben már olvasható a 'kert hel' kifejezés, azaz körülkerített terület, melynek oszét és kaukázusi nyelvi kapcsolata valószínűsíthető.

Az állattenyésztés és pásztorélet egészen más volt az Alföldön (szilaj marha, ló, kecske, juh), mint a Dunántúlon (szarvasmarha, bivaly), a Felvidéken (szar-

vasmarha, juh) vagy Erdélyben (elsősorban, juh, kecske, bivaly, ló). A mohácsi csatavesztést követően az Alföldön felgyorsult az aprófalvak pusztulása, de az Árpád-kori településrajz és aprófalvak is már eleve pusztulásra voltak ítélve.

1526 után a futóhomok és a szik (főleg juhok, kecskék és szamarak), a mocsár, valamint az árteres öntéses területek (nagyállattartás: marha és bivaly) aránya nagyon megnőtt. Az alföldi táj ijesztő méretű elnéptelenedése – kihalás és elvándorlás miatt – a török kiűzése után újra telepítéseket kívánt (vö. a *Neoaquistica Commissio*-val!). Szabó István és Erdei Ferenc (ld. a könyveit: *Futóhomok* 1937, *Magyar falu* 1940, *Magyar tanyák* 1942) a magyar tanyarendszer erejében, de nem számoltak talán azzal a politikai-gazdasági fordulattal, amelyet a szocialista korszak tagosítási, vidékfejlesztési, majd utána a privatizációs és vidékfejlesztési politikai törekvések okoztak.

Für Lajos (1980) joggal vélte úgy, hogy a belterjes gazdálkodás, a belterjes tanya nem kizárólag a kertészeti termelési ágak sajátja, hanem lehet az istállózott állattenyésztésnek is jellemzője, csak nem kizárólagos formálója. Für hangsúlyozta, hogy a kertkultúras tanyásodás Cegléd, Kecskemét, Kiskunhalas, Nagykőrös, Szabadka, Szeged és néhány kisebb (főleg Duna–Tisza közí) körzet jellemzője volt. Szabó 1929-ban publikálta a tanyarendszer kialakulásának történetét és sorra vette természeti, gazdasági és társadalmi tényezőit, ezzel Erdei Ferencet is megelőzte. Balogh (1962 és 1965) az alföldi tanyákat három csoportba sorolta: gabonatermesztő tanyák (az Alföld délkeleti részén), gabonatermesztő és vegyes szántóföldi kertes tanyák (Duna–Tisza közén) és főleg állattartó és csak részben földművelő tanyák (Jászkunságban, Debrecen környékén).

Fürnek (1983) egy másik munkájából kiemeljük, hogy mely gyümölcsfajok domináltak a kertes tanyák üzemi rendjében – gyűjtésünkkel kiegészítve (Surányi 2018) meggy, szilva, dió, fehér és fekete eper, elvéve birs vagy naspolya, és természetesen különféle művelésű (gyalogszőlő, lugas) szőlők tartoztak a milióbe.

Az elmúlt másfél évszázadban szőlőköztesként már nemcsak gyümölcsfák jelentek meg, hanem a burgonya, paradicsom, szamóca, ritkábban étkezési paprika, karós bab, vöröshagyma, sárgarépa, petrezselyem, olykor sárgadinnye; virágok közül mályvarózsa, nőszirm, porcsinrózsa, díszbab, orgona, sövény-szulák, hajnalka, estike stb. teszik otthonosabbá a hétvégi, gazdálkodási – olykor a lakókörnyezetet. Sajátos a birtokhatár jelölése, az oldalakon széles és gereblyézett barázda, a két végén a területnek lugasszőlő, nyesett akác, koronaakác, bokormeggy-sövény és aranyribiszke- (ti. „garád”) vagy tamariska- (kizárólag a tanyáknál) bokrok zárnak le.

Az alföldi települések határában a tanya szétszórtan álló, rendszerint egy lakóépületet és néhány hozzá tartozó gazdasági épületet magába foglaló, állandóan lakott magános telep. A 20. század közepéig a tanyák kisebb-nagyobb paraszti földbirtok legmagasabb pontján álltak, a mezőgazdaság nagyüzemi átszervezése óta azonban egy részük nagyüzemi táblákba került és háztáji tanyaként (Romány 1973) élt tovább. A 20. századi állapotokat véve alapul a településföldrajz kutatói, és részben a történészek is sokáig úgy vélték, hogy a tanyák a török uralom alatt kialakult nagy határu óriásfalvak bomlásával, a nép széttelepülésével jöttek létre.

A tanyákat kezdettől fogva állandóan lakott szórványtelepülésnek tartották, vagyis az európai települési rendszerek kategóriáit alkalmazták rájuk.

Györffy I. (1943) és Erdei (1937–1942) kutatásai nyomán lehet a tanya tartozék-település, azaz a megosztott parasztváros külső határbeli része volt, ami nehezen kapcsolható össze a villagazdaságokkal. Zavaró lehetne, hogyha az alföldi városok környékének nagymérvű tanyásodása valójában csak a 18. században bontakozott volna ki. A tanyák kialakulásának feltétele volt a paraszti földtulajdon vagy legalábbis szabad földhasználat; úrbéres helyeken csak a 19. század második felében, a jobbágyszabadítás után létesültek tanyák.

Mezei kertekből tanyák?

A tanya őse valószínűleg a több helyen mezei kertnek (réti szállás) nevezett, szénakasználással és részben földműveléssel hasznosított, határbeli földdarabon kialakított állatteltető hely lehetett. Persze a kialakulásának útja, a létrejött telepek formája, rendeltetése, használati módja szinte minden régióban más és más. Közös azonban az a vonás, hogy a magánbirtokon létrejött pusztai szálláshelyeket mindenütt állatteltetésre, valamint a nyári mezőgazdasági munkák idején meghúzódó, rakodó- és esetleg nyomtatóhelynek használták.

Rácz (1980) a földbirtoklással, határhasználattal, a különféle gazdasági ágakkal is nagyon részletesen foglalkozott. Felfigyelt arra, hogy csak a mezei kertek után jelentek meg a szállások, de mindig a tájbeli eltérésekre is utaltak (Rácz 1980). Viszont alig fogadható el, hogy a futóhomok megkötésére irányuló küzdelem csak közvetve hatott a Duna–Tisza közén a tanyásodásra.

A tanyakérdés újabban is vizsgálódások tárgya, valamelyest hasonló okok miatt, mint az történt a két világháború között. Erdei Ferenc az 1933–1942 közötti években világosan meghatározta a paraszti polgárosodás modelljét (Dénes 1980, 313–338. o.), ami a mostani rekapitalizációs időszakban számos nehéz sorsú embernek lehetőséget kínálhatna. Nem tudjuk elfogadni azt a nézetet, ami a parasztság eltűnését vizionálja – legyen annak forrása konferencia (Utóparaszti hagyományok... 2005) vagy monográfia (Bíró – Für 2013).

A tanya megmaradása

A tanya sajátos településtípusainak kialakulása körüli vitákba nem tud bekapcsolódni, mert a szociológiai (Erdei F.) és geológiai (Mendöl T.) szempontok nehezen összeférhetők, mert kronológiai, történeti és funkcionális értelemben a nézetünk nagyon távol áll tőlük is. Abban azonban a szerzők egyetértenek, hogy az alföldi mezővárosok fejlődésétől elválaszthatatlan volt a tanya sorsa. Ezt a megállapítást erősíti Csatári (1999), aki a mezővárosokból való kirajzásnak, új falvak születésének ad hangsúlyt.

Az alföldi területek török hódoltság alatti elnéptelenedését követően a területen élő népesség lélekszáma gyors ütemben emelkedett – a betelepítésekkel. A határrészek újbóli művelésbe vétele lehetővé tette olyan átmeneti szállások kialakulását, melyekből idővel a tanyák is lettek. Papp (1940), Szakály (1983)

kutatásai szerint Kecskemét és Szeged határában a tanyarendszer a leghosszabb múltra tekint vissza (vö. déli átkelőhelyek a Dunán!). A tanyaás gazdálkodás a folyószabályozások időszakában tovább erősödött – a Hortobágy kivételével. A vasúthálózat kiépítése és a közigazgatás átalakulása is segítette.

A 19. századi mezőgazdasági konjunktúra, illetve a mezővárosok határában elvégzett parcellázások következményeként elmondható, hogy a 20. század fordulójára közel egymillió ember élt a tanyákon. A Klebelsberg-féle tanyaiskola-program sikeres végrehajtása (az 1930-as években) egy sajátos tanyai települési-társadalmi szerkezetet formált. (A kultúrpolitikus kultusza megmaradt, de a tanyasi kisiskolákat meg bezárták...) Az utolsó, a tanyák sorsára ható történelmi esemény az 1945-ös földosztás volt. Enyedi (1975) szerint közel 75 ezer új tanya épült, és közel 600 ezer ember jutott földhöz. De a tervutasításos pártállami időszakban a tanyarendszer a község-hálózat „sűrűsítése” áldozata lett.

Az 1951-es tanyaépítési tilalom érvénye egészen 1986-ig tartott, a tsz-ek és ÁG-ok gyors foglalkozási átrétegződést indítottak el – és a tanyarendszer pusztulását (ld. Becsei 2002 adatait). A rendszerváltozást követően, a kárpótlással összefüggésben többen is úgy vélekedtek, hogy megindulhat a tanya világ újjáéledése. Azonban megállapítható, hogy csak az idősebb, egykori tanyaás gazdálkodók vállalták az újbóli nehéz kihívásokat, így a valódi megújulás elmaradt.

A tanyán élők számának folyamatos csökkenésével (életkori, életmódbeli, gazdasági okok miatt) a tanyák típusai is változtak, így az önellátásra berendezkedett tanyák szinte teljesen eltűntek. Kozma (2011) szerint napjainkban a tanya már nem csak a lakhatást és a mezőgazdasági tevékenységet szolgálja, mert belépett a turizmus és az egészségügyi rekreációs funkció is. Csatári (1999) pedig kimutatta, jelenleg már csak a tanyák negyede végez valódi mezőgazdasági termelést.

Zárógondolatok

A legutolsó eljegesedés után a halász-vadász-gyűjtögető életforma fokozatos tájformálást indított el.

Elgondolásunk szerint sem az ázsiai aul, sem a tanyacsoport forma nem lehetett a lakóhely-gazdálkodási léttér kiindulása.

A Kárpát-medence területének minimum 65-70%-a egykor alkalmas volt mezőgazdálkodásra

Feltételezve egy hosszabb és lassú átalakulást; nagyot lépve előre – a bronzkortól, majd az illír, pannon őslakosság a sík- és hegyvidéki ökológiai adottságoknál kedvezőbb Dunántúlon a földhasználatban és települési rendszerükben mintát szolgáltattak.

A Római Birodalom számára, amikor Dacia felértékelődött nyersanyagai (főleg só- és színesfém-bányái) miatt – és a barbár fenyegetések következtében vált fontossá Pannónia.

A rómaiak (főleg leszerelt legionáriusok) nagyban építettek az őslakosság környezetismeretére és anyagi kultúrájára.

Kialakult ugyan a *Ripa Pannonica*, és belső védvonallal együtt jól működő gazdasági és igazgatási rendszer működött a két pannóniai tartományban, mintegy félezer ismert villagazdasággal, ami nem lehetett hatás nélküli a Dunán innen sem.

Fokozatosan a dunai határterületet és részben a védvonalat szinte a szarmaták idetelepült, az Alföldre is kiépítették a védrendszert (*Csörsz-árok*); ezzel egyre intenzívebb kapcsolat alakult ki Dunántúl és az Alföld, részben a többi Kárpát-medencei rész között is.

Nézetünk szerint ekkor bizonyára megismerték-megismerhették az idetelepült népcsoportok a villagazdaságokat. Feltételezhető, hogy mintául is szolgálhattak.

Elismerve minden, a tanyakutatásban biztosnak látszó elképzelést, a tanyák keletkezési idejének és fejlődési irányának eddigi koncepcióját – a pannóniai kapcsolatok miatt eltérően látom a Duna–Tisza közének tanyáit.

Ebből az is következik, hogy, szerintem, a másodlagos nomadizálásból levezetett félföldműves állapot hangsúlya eltűzött, mert volt/lehetett is minta Pannóniából.

A tanya névetimológiai levezetése (ti. halászóhely) feltételezné az ugor halász-vadász-gyűjtögető létforma továbbélését – amit régészeti bizonyítékok hiányában, történeti-ökológiai értelemben nehéz lehet belátni és levezetni.

A tanulmány nem tér ki ugyan erre, de a kertes tanyák „működésében” több olyan elem fedezhető fel, ami nemcsak keleti, hanem nyugati (ill. római) hatásokat is feltételez.